คุณค่าและแรงจูงใจต่อความเชื่อวัตถุมงคลของพุทธศาสนิกชน

A Study of Value and Motivation Toward the Sacred Objects of Buddhists

[1]พระครูวิสาลสรนาท (อุดม อ่วมปราณี)

[2]พระเทพสุวรรณเมธี (สุชาติ หวลจิตต์) และ [3]ธานี สุวรรณประทีป

[1]Phrakhruwisalsaranat (Udom Auampanee)

[2]Phrathepsuwanmethee (Suchart Huanjit) and [3]Thanee Suwannaprateep

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาลีศึกษาพุทธโฆส

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Palisuksa Buddhagosa Campus, Thailand

E-mail: [1]visaudom123@gmail.com, [2]mcupali123@gmail.com, [3]thanee.suw@mcu.ac.th

Received February 12, 2022; **Revised** March 7, 2022; **Accepted** May 15, 2022

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมา และพัฒนาการของวัตถุมงคลไทย 2) เพื่อศึกษาแนวคิด คุณค่าและแรงจูงใจต่อความเชื่อในวัตถุมงคลของพุทธศาสนิกชน และ 3) เพื่อวิเคราะห์คุณค่าและแรงจูงใจต่อความเชื่อในวัตถุมงคลของพุทธศาสนิกชน รูปแบบการวิจัยเป็นการวิจัยเชิงคุณภาพโดยการรวบรวมข้อมูลจากเอกสาร และการสัมภาษณ์เชิงลึก ผลการวิจัยพบว่า

1. ความเป็นมาของวัตถุมงคล หลังจากที่พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานพุทธศาสนิกชนเมื่อระลึกถึงพระพุทธองค์ได้นำเอาวัตถุที่เนื่องด้วยพระพุทธเจ้า เช่น ใบพระศรีมหาโพธิ์ ภายหลังพัฒนาการสร้างพระพุทธรูป เป็นองค์แทนพระพุทธเจ้า เพื่อเป็นพุทธานุสติ และสร้างพระเครื่องขึ้นด้วยความศรัทธาความเลื่อมใสในพุทธานุภาพด้านพุทธคุณ

2. ความเชื่อเรื่องพิธีพุทธาภิเษก เป็นพิธีที่สร้างความเชื่อมั่นในพุทธานุภาพ ธรรมานุภาพ สังฆานุภาพ และการกระทำกรรมดีพุทธศาสนิกชนที่บูชาวัตถุมงคล สังคมไทยมีความเชื่อมาแต่โบราณว่าอำนาจพระพุทธคุณที่มาบรรจุในวัตถุมงคลนั้น เกิดจากความเชื่อความศรัทธาในความศักดิ์สิทธิ์ของวัตถุมงคล

3. ปัจจุบันการสร้างวัตถุมงคล มีวัตถุประสงค์ที่เปลี่ยนแปลงไปเป็นพุทธพาณิชย์ คุณค่าแรงจูงใจต่อความเชื่อในวัตถุมงคลของพุทธศาสนิกชน ผู้ที่บูชาวัตถุมงคลมีประสบการณ์แคล้วคลาดปลอดภัยจากภยันตราย หรือรอดชีวิตราวปาฏิหาริย์ คุณค่าและแรงจูงใจต่อวัตถุมงคลส่วนใหญ่มุ่งไปที่เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจ เพื่อเป็นการระลึกถึงคุณพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เพราะพระพุทธศาสนายึดทั้งสามที่กล่าวมานี้ เป็นสรณะที่พึ่งอันประเสริฐ

คำสำคัญ: แรงจูงใจ; ความเชื่อ; วัตถุมงคล

Abstract

The purposes of this article were to: 1) study the origin and development of Thai sacred objects; 2) study the concept, values, and motivations of belief in the sacred objects; and 3) analyze the values and motivations of belief in sacred objects. This research was qualitative research by collecting information as well as in-depth interviews. The research results were found as follows:

1. The various Buddha images and involved things such as Bodhi tree, etc. were made by Buddhists to remember the Buddha after his passing away after they found the Buddha images, they represented the Buddha in order to reflect the Buddha. Later on, the sacred objects have been created with wholesome faith in Buddha's sacred power.

2. The belief in the Buddhābhiseka ritual refers to performance with confidence in the holy power of Buddha, Dhamma, and Sangha, and the merits in sacred objects. Thai society, with continued Buddhist culture, believes that the Buddha's sanctity resides in those images and comes from the power of belief in the objects' sacredness. At present, the sacred objects have been changed to commercial flow.

3. The value of motivation for belief in sacred objects of most Buddhists was that those who worship Buddhist sacred objects often escape from dangers or even survive from death like a miracle for this reason. The important values of righteous belief, faith in the Buddha, Dharma, and Sangha are practical, self-witnessed, and confidential. With such Buddhist sacred objects, one will be surely no danger, successful, so people generally accept the sacred objects completely.

Keywords: Motivation; Belief; Sacred Objects

บทนำ

ความเชื่อและความศรัทธาของวัตถุมงคลที่พุทธศาสนิกชนเช่าบูชามานั้น เพื่อใช้เป็นเครื่องป้องกันหรือคุ้มครองทางจิตใจและเป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจ (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2542) เพราะวัตถุมงคลหรือพระเครื่องที่มีมาแต่อดีตจนถึงปัจจุบันคุณค่าและแรงจูงใจอยู่ที่ความเคารพศรัทธาของบุคคล แม้จะมีการเช่าหาบูชามาด้วยเงินจำนวนน้อยหรือมาก ซึ่งเกิดเป็นพุทธ

พาณิชย์ แต่ก็ยังมีพุทธศาสนิกชนเป็นจำนวนมากที่ให้ความสำคัญกับวัตถุมงคล (โดยเฉพาะรูปแบบบพิธีกรรมอันเข้มขลัง จึงสะท้อนให้เห็นว่า คุณค่าและแรงจูงใจต่อความเชื่อความศรัทธาของวัตถุมงคลยังคงอยู่คู่กับสังคมไทย (ยิ่งยง เรืองทอง, 2554) และพระพุทธศาสนาที่สอดคล้องกับหลักธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ตลอดไป (แสง จันทร์งาม, 2534)

การที่ผู้วิจัยได้เข้าไปสัมภาษณ์เชิงลึกกับกลุ่มผู้ให้ข้อมูลทั้ง 3 กลุ่ม ซึ่งมีกลุ่มพระภิกษุสงฆ์ กลุ่มนักวิชาการทางพระพุทธศาสนา และกลุ่มพุทธศาสนิกชนนั้น ชี้ให้เห็นไปในทิศทางเดียวกันว่า คุณค่าและแรงจูงใจต่อความเชื่อความศรัทธาในวัตถุมงคลของพุทธศาสนิกชน เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวทางจิตใจอันสำคัญกับผู้แขวนวัตถุมงคล (วศิน อินทสระ, 2554) ด้วยอาศัยปัจจัยความเชื่อต่อพุทธคุณในวัตถุมงคลว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ (พระพรหมคุณาภรณ์ ป.อ.ปยุตฺโต, 2551) มีอำนาจดลบันดาลหากบุคคลใดประพฤติปฏิบัติตนตามศีลห้า ก็จะแคล้วคลาดปลอดภัย

บทความวิจัยนี้นำเสนอคุณค่าและแรงจูงใจต่อความเชื่อวัตถุมงคลของพุทธศาสนิกชนในปัจจุบัน เพื่อให้ผู้อ่านได้ทราบถึงความเป็นมาและพัฒนาการของวัตถุมงคล แรงจูงใจความเชื่อความศรัทธาและพฤติกรรมของพุทธศาสนิกชนในสังคมไทย

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมา และพัฒนาการของวัตถุมงคลในสังคมไทย
2. เพื่อศึกษาแนวคิด คุณค่าและแรงจูงใจต่อความเชื่อในวัตถุมงคลของพุทธศาสนิกชน
3. เพื่อศึกษาวิเคราะห์ คุณค่าและแรงจูงใจต่อความเชื่อในวัตถุมงคลของพุทธศาสนิกชน

การทบทวนวรรณกรรม

แนวคิด คุณค่าและแรงจูงใจต่อความเชื่อในวัตถุมงคลของพุทธศาสนิกชน

การบูชาเป็นความดีพิเศษอย่างหนึ่ง ที่ทำให้ผู้กระทำมีความเจริญก้าวหน้าในชีวิต การบูชาเป็นมงคลข้อหนึ่งใน มงคล 38 ประการ ทางศาสนามองเห็นความสำคัญของการบูชา เพราะการบูชาเป็นหลักปฏิบัติที่มีผล ถึงขั้นเปลี่ยนแปลงชีวิตจิตใจได้ทีเดียว จึงเป็นมงคล และวิธีการปฏิบัติที่เรียกว่าบูชานั้น ได้แก่ การกระทำ 3 อย่าง คือ 1. ปัคคหะ การยกย่องสนับสนุน หรือการเชียร์ 2. สัมมานะ การยอมรับนับถือเป็นที่พึงพอใจ 3. สักการะ การบูชาด้วยเครื่องบูชา (ปิ่น มุทุกันต์, 2537) ความเชื่ออันเป็นรากฐานของสังคมว่า มนุษย์ทุกคนย่อมกระทำ ตามความเชื่อของตน ผู้ใดกระทำตามหลักความเชื่อในศาสนาที่ตนนับถืออยู่ความเชื่อนั้นก็กลายเป็น วิถีชีวิตของผู้นั้นไป และเมื่อมนุษย์ได้สั่งสมความเชื่อและการกระทำหรือปฏิบัติไปตามความเชื่อที่เป็นวิถีอย่างเดียวกัน ความเชื่อก็กลายเป็นวิถีชีวิตในสังคม และความเชื่อในแง่นี้เป็นบรรทัดฐานทางสังคมซึ่งแยกได้ คือ 1) ความเชื่อ คือพลังชีวิตเพราะมนุษย์กระทำการต่าง ๆ ไปตามความเชื่อในลักษณะเป็นความมั่นใจและเป็นความไว้วางใจ 2) ความเชื่อเป็นบ่อเกิดแห่งวัฒนธรรมรูปแบบต่าง ๆ เพราะความเชื่อ และหลักธรรมคำสอนในทางศาสนาเป็นบ่อเกิด

แห่งวัฒนธรรมของกลุ่มคนในสังคม 3) ความเชื่อเป็นแกนกลางแห่งความสามัคคีของคนในสังคมหนึ่ง ๆ ชีวิตในฐานะศาสนาและวัฒนธรรมที่หุ้มห่อสังคมหนึ่ง ๆ ไว้ให้มีการปฏิบัติที่มีรูปแบบเดียวกันแสดงออกมาเป็นเอกภาพ (เดือน คำดี, 2541)

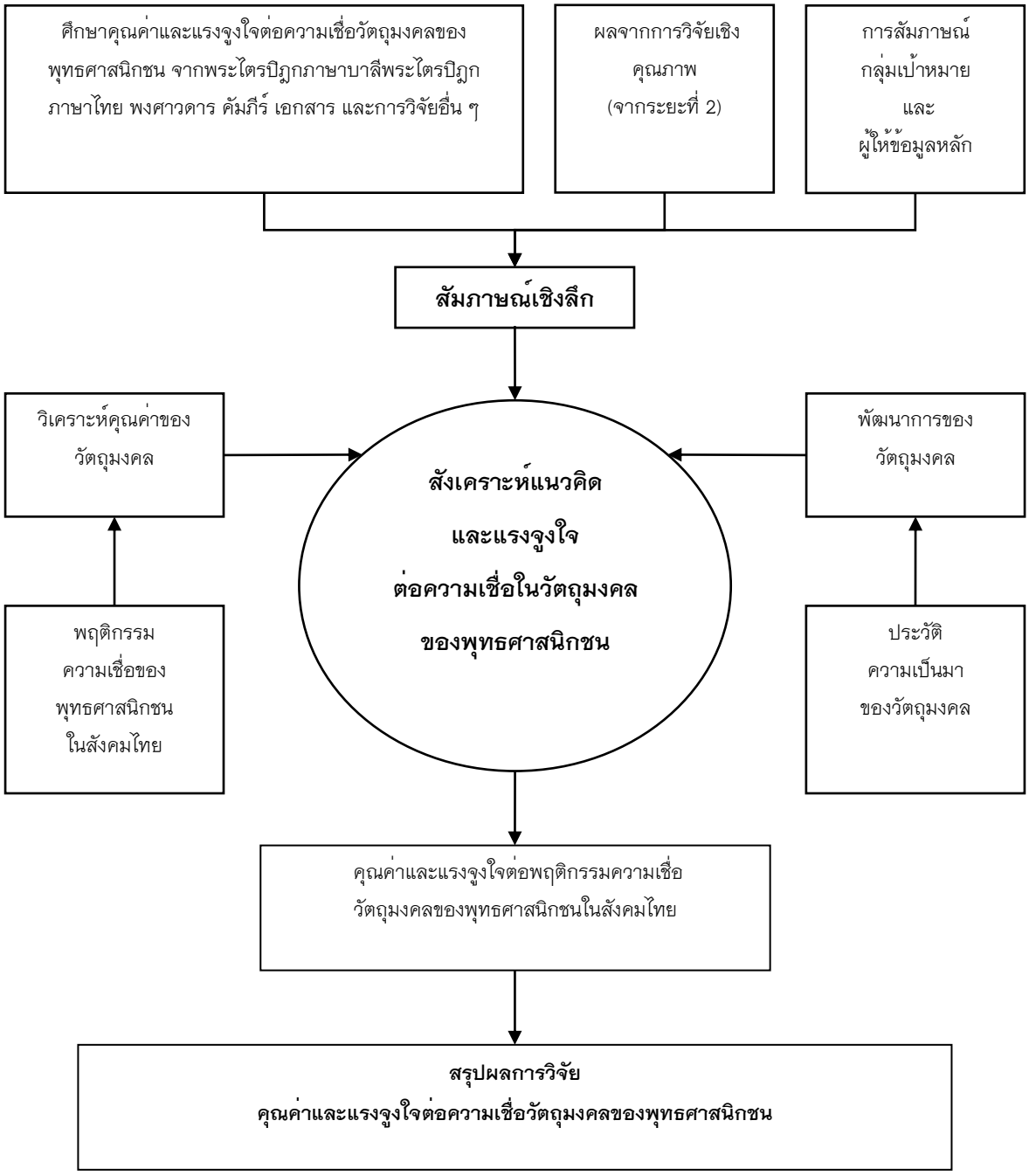
ความเชื่อมีที่มาจาก 3 แหล่งด้วยกันคือ 1) ความเชื่อที่เกิดจากธรรมชาติหรือปรากฏการณ์ธรรมชาติ เช่น ฟ้าร้อง ฟ้าผ่า คนในสมัยโบราณไม่มีอะไรเพื่อใช้พิสูจน์ได้ ก็จินตนาการเอาว่าเป็นอำนาจของสิ่งใดสิ่งหนึ่งซึ่งเป็นสิ่งลึกลับและมีอำนาจดลบันดาลให้เป็นไป จึงเกิดความเชื่อว่ามีสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือเทพเจ้าลงมาทำโทษแก่ตนด้วยความกลัวต่อมรณภัยนั้นจึงมีการกราบไหว้บวงสรวงบูชาให้สิ่งเหล่านั้นหายโกรธและบันดาลความสุขสวัสดีแก่ตน 2) ความเชื่อที่มากับศาสนาซึ่งเกิดขึ้นจากความรู้ที่ตนได้รับเกี่ยวกับคำสอนและพิธีการที่เจ้าของศาสนาบัญญัติไว้หรือพระสาวกปฏิบัติจนเป็นแบบอย่างสืบมา 3) ความเชื่อเกิดจากความคิดของมนุษย์ เห็นได้จากความคิดแนวปรัชญาทางจิตวิทยาและจินตนาการอื่น ๆ ตัวอย่างทฤษฎีคำสอนของเจ้าลัทธิศาสนาที่กล่าวถึงนรกสวรรค์ เป็นต้น (มณี พยอมยงค์, 2539)

ความเชื่อหรือศรัทธาที่ถูกต้องจะต้องเป็นศรัทธาในพระรัตนตรัย หรือในคุณของพระรัตนตรัยอย่างไม่หวั่นไหว หรือเป็นศรัทธาที่ประกอบด้วยปัญญาจึงจะเป็นศรัทธาที่ถูกต้องศรัทธาในพระพุทธศาสนานั้น พระพุทธเจ้าทรงตรัสสอนให้เชื่อเรื่องกรรมและผลของกรรมเชื่อว่าสัตว์มีกรรมเป็นของ ๆ ตน และเชื่อในพระปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าและว่าเป็นศรัทธาที่ประกอบด้วยปัญญา ให้ใช้สติพิจารณาด้วยเหตุและผล ไม่ถือมงคลตื่นข่าวพระองค์สอนว่า ความสุขและความทุกข์ของมนุษย์นั้นขึ้นอยู่กับกรรม คือ การกระทำไม่มีใครเป็นผู้บันดาล ให้เกิดขึ้น (วศิน อินทสระ, 2554) ความเชื่อในพุทธคุณที่อยู่ในวัตถุมงคล ที่บ่งชี้ถึงความต้องการที่พึ่งประเสริฐ และพลังอำนาจที่เหนือกฎเกณฑ์ธรรมชาติ ที่อาศัยปาฏิหาริย์จากวัตถุมงคล เพราะวัตถุมงคลผ่านพิธีกรรมอันเข้มขลังก และมีพระอริยสงฆ์ผู้มีฌานสมาบัติทำพิธีพุทธาภิเษก พุทธศาสนิกชนจึงเกิดความเชื่อโดยสิ้นสงสัย

สรุปภาพรวมเพื่อแสดงให้เห็นว่า ผู้วิจัยได้นำแนวคิดทฤษฎีดังกล่าวข้างต้นนั้นใช้ในการวิจัยเพื่อให้สอดคล้องกับ การศึกษาคุณค่าและแรงจูงใจต่อความเชื่อในวัตถุมงคลของพุทธศาสนิกชนได้สัมพันธ์กันในทุกประเด็นทั้งเรื่องแรงจูงใจที่เป็นตัวกระตุ้น คุณค่าความเชื่อความศรัทธาของพุทธศาสนิกชน วัตถุมงคลที่เป็นพระเครื่องซึ่งมีมาแต่อดีตจนถึงปัจจุบันก็ไม่มีวันจางหาย มีแต่จะเกิดพัฒนาการมากขึ้นไปเรื่อย ๆ นั่นเอง

กรอบแนวคิดการวิจัย

งานวิจัยนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพผู้วิจัยกำหนดกรอบแนวคิดการวิจัย โดยมีรายละเอียดดังนี้

แผนภาพที่ 1 กรอบแนวคิดการวิจัย

ระเบียบวิธีการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นใช้การวิจัยเชิงคุณภาพ/ภาคสนาม โดยนำการเชิงคุณภาพ (Qualitative research) โดยศึกษาจากภาคเอกสาร ด้วยการศึกษาค้นคว้าเอกสาร โดยรวบรวมข้อมูลจากคัมภีร์พระพุทธศาสนา พระไตรปิฎก อรรถกถา เอกสารวิชาการ ตำรา หนังสือ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ส่วนลักษณะที่สำคัญของการวิจัยเชิงคุณภาพ คือ การเก็บรวบรวมข้อมูลเชิงคุณภาพ ได้แก่ ความรู้สึก ความคิดเห็น ความเชื่อ ค่านิยม และเจตคติของบุคคลเกี่ยวกับ เพื่อให้เกิดการบริหารจัดการแบบมีประสิทธิภาพและคุณภาพ วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล คือ การสัมภาษณ์เดี่ยว (In-depth interview) และวิเคราะห์ข้อมูลด้วยการตีความหมายของข้อมูล (Interpretation analysis) ซึ่งเป็นกระบวนการที่เกี่ยวกับการค้นหาแนวคิด (Constructs) ที่สามารถใช้ในการพรรณนาและอธิบายเพื่อให้ข้อมูลที่น่าเชื่อถือและมีน้ำหนักมากขึ้น

ผู้ให้ข้อมูลหลัก ในการวิจัยเชิงคุณภาพ มีรายละเอียดในการเลือกกลุ่มผู้ให้ข้อมูลดังนี้

1. กลุ่มพระภิกษุสงฆ์
2. กลุ่มนักวิชาการด้านพระพุทธศาสนา
3. กลุ่มพุทธศาสนิกชนที่มีพฤติกรรมความเชื่อต่อวัตถุมงคล

โดยผู้วิจัยมีเกณฑ์ในการคัดเลือกแต่ละกลุ่มดังนี้

1. พระภิกษุสงฆ์ โดยผู้วิจัยเก็บข้อมูลด้วยเทคนิคการสัมภาษณ์เชิงลึก คือ โดยต้องมีเกณฑ์ในการคัดเลือกพระเถระผู้ใหญ่ที่พุทธศาสนิกชนให้ความเลื่อมใสศรัทธา โดยมีสมณศักดิ์ในตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะ กรรมการมหาเถรสมาคม เจ้าคณะใหญ่หนกลาง

2. พระภิกษุสงฆ์ โดยผู้วิจัยเก็บข้อมูลด้วยเทคนิคการสัมภาษณ์เชิงลึก คือ โดยต้องมีเกณฑ์ในการคัดเลือกพระเถระผู้ใหญ่ที่มีความรู้เป็นที่ประจักษ์แก่คณะสงฆ์ในประเทศไทย และพุทธศาสนิกชนให้ความเลื่อมใสศรัทธา โดยมีสมณศักดิ์ในตำแหน่งรองสมเด็จพระราชาคณะ กรรมการมหาเถรสมาคม แม่กองบาลีสนามหลวง กองงานมหาคณิศร

3. พระภิกษุสงฆ์ โดยผู้วิจัยเก็บข้อมูลด้วยเทคนิคการสัมภาษณ์เชิงลึก คือ โดยต้องมีเกณฑ์ในการคัดเลือกพระเถระผู้ใหญ่ที่มีความรู้เป็นที่ประจักษ์แก่คณะสงฆ์ในประเทศไทย และมีตำแหน่งทางวิชาการ ซึ่งเป็นอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (มจร.)

4. พระภิกษุสงฆ์ โดยผู้วิจัยเก็บข้อมูลด้วยเทคนิคการสัมภาษณ์เชิงลึก คือ โดยต้องมีเกณฑ์ในการคัดเลือกพระสงฆ์ที่มีตำแหน่งในทางปกครอง อาทิ เจ้าคณะจังหวัด และถือเป็นสายที่พุทธศาสนิกชน และสังคมยอมรับว่าเป็นพระเกจิอาจารย์ด้านวัตถุมงคล

5. นักวิชาการทางด้านพระพุทธศาสนา โดยผู้วิจัยเก็บข้อมูลด้วยเทคนิคการสัมภาษณ์เชิงลึก คือ ต้องมีเกณฑ์ในการคัดเลือกผู้เชี่ยวชาญที่มีคุณสมบัติที่มีตำแหน่งทางวิชาการ ในสาขาวิชาพระพุทธศาสนา สังกัดคณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

6. นักวิชาการทางด้านพระพุทธศาสนา โดยผู้วิจัยเก็บข้อมูลด้วยเทคนิคการสัมภาษณ์เชิงลึก คือ ต้องมีเกณฑ์ในการคัดเลือกผู้เชี่ยวชาญที่มีคุณสมบัติที่มีตำแหน่งทางวิชาการ ซึ่งเป็นผู้มีองค์ความรู้เป็นบุคคลผู้อยู่เบื้องหลังความรุ่งเรืองของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ทั้งยังเป็นวิญญูชนและได้รับการยอมรับจากคณะสงฆ์ไทยฝ่ายมหานิกาย

7. นักวิชาการทางด้านพระพุทธศาสนา โดยผู้วิจัยเก็บข้อมูลด้วยเทคนิคการสัมภาษณ์เชิงลึก คือ ต้องมีเกณฑ์ในการคัดเลือกผู้เชี่ยวชาญที่มีคุณสมบัติที่มีตำแหน่งทางวิชาการซึ่งเป็นผู้ทำคุณประโยชน์ต่อพระพุทธศาสนา ซึ่งได้รับเข็มเชิดชูเกียรติจากสมเด็จพระมหาธีราจารย์ เมื่อปี พ.ศ. 2563

8. นักวิชาการทางด้านกฎหมายพระพุทธศาสนา โดยผู้วิจัยเก็บข้อมูลด้วยเทคนิคการสัมภาษณ์เชิงลึก คือ ต้องมีเกณฑ์ในการคัดเลือกผู้เชี่ยวชาญที่มีคุณสมบัติที่มีตำแหน่งคณะกรรมาธิการศาสนาวุฒิสภา

9. ผู้เชี่ยวชาญด้านการซื้อ–ขายพระเครื่อง โดยผู้วิจัยเก็บข้อมูลด้วยเทคนิคการสัมภาษณ์เชิงลึก คือ ต้องมีเกณฑ์ในการคัดเลือกผู้เชี่ยวชาญที่มีคุณสมบัติประสบการณ์ดูและส่องวัตถุมงคล มาเป็นระยะเวลากว่า 30 ปี

10. พุทธศาสนิกชนที่มีความเชื่อต่อวัตถุมงคล โดยผู้วิจัยเก็บข้อมูลด้วยเทคนิคการสัมภาษณ์เชิงลึก คือ ต้องมีเกณฑ์ในการคัดเลือกผู้ที่มีความเชื่อและรอดตายด้วยพุทธคุณของการแขวนพระเครื่อง และประจักษ์ด้วยตนเอง

ขั้นตอนการดำเนินการวิจัยแบ่งเป็น 3 ระยะ ดังนี้

การดำเนินการวิจัยระยะที่ 1

1. การศึกษาเอกสาร (Document study) ผู้วิจัยได้ศึกษารวบรวมชุดความรู้ ประวัติความเป็นมาพัฒนาการของวัตถุมงคล แนวคิดแรงจูงใจต่อพฤติกรรมความเชื่อในวัตถุมงคลของพุทธศาสนิกชน ตลอดถึงวิเคราะห์ถึงคุณค่าของวัตถุมงคลที่มีอิทธิพลต่อความเชื่อของพุทธศาสนิกชน ทั้งผู้วิจัยยังศึกษาจากงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อความศรัทธาต่อวัตถุมงคลของพุทธศาสนิกชนในสังคมไทย

2. การสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participation observation) ผู้วิจัยใช้เทคนิคนี้เก็บรวบรวมข้อมูลในการทั้ง 3 กลุ่มเป้าหมาย ซึ่งข้อมูลที่รวบรวมได้ใช้ประกอบกับการสัมภาษณ์เชิงลึก ดังนี้ (1) สังเกตบริบทของพระภิกษุสงฆ์ ตามหลักธรรม ตามคัมภีร์ พระไตรปิฎก โดยยึดหลักพระพุทธศาสนา (2) สังเกตบรรทัดฐานของนักวิชาการทางพระพุทธศาสนา เช่น องค์ความรู้ แนวปฏิบัติการดำเนินงานการต่อการทำคุณูปการทางพระพุทธศาสนา ยังประโยชน์ให้สืบทอดตลอดไป (3) สังเกตวิถีชีวิตของผู้เชี่ยวชาญที่มีประสบการณ์ด้านวัตถุมงคล โดยสังเกตจากกิจวัตรประจำวันของผู้ซื้อ–ขาย พระเครื่อง

และ (4) สังเกตพฤติกรรมแรงจูงใจความเชื่อของพุทธศาสนิกชน ที่มีประสบการณ์ประจักษ์ชัดกับตนเองในการรอดตายจากวัตถุมงคลด้วยพุทธคุณคุ้มครอง

ข้อมูลทั้งหมดที่ได้จากการสังเกต ผู้วิจัยได้จดบันทึกและบันทึกภาพไว้เพื่อนำไปใช้ตรวจสอบกับข้อมูลที่ได้จากการเก็บรวบรวมข้อมูลด้วยเทคนิคอย่างอื่น

การดำเนินการวิจัยระยะที่ 2

เป็นการดำเนินการวิจัยเชิงคุณภาพโดยใช้แบบสัมภาษณ์กับกลุ่มเป้าหมายและผู้ให้ข้อมูลหลัก

ข้อมูลที่ได้จากการศึกษาในระยะที่ 1 ระยะที่ 2 จะทำให้ทราบถึงคุณค่าและแรงจูงใจต่อความเชื่อของวัตถุมงคลของพุทธศาสนิกชน รวมถึงเหตุปัจจัยต่อการตัดสินใจเช่าบูชาวัตถุมงคลที่เป็นพระเครื่องบางองค์มีราคาที่สูงมาก รวมถึงหลักธรรมที่นำมาปรับประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิตสำหรับพุทธศาสนิกชนที่นิยมแขวนและสะสมพระเครื่อง โดยใช้เครื่องมือวิจัยในการเก็บรวบรวม ดังนี้

การเก็บรวบรวมข้อมูล ผู้วิจัยได้ดำเนินการตามขั้นตอนดังนี้

1. ผู้วิจัยทำหนังสือยังกลุ่มเป้าหมาย และผู้ให้ข้อมูลหลักเพื่อขอความร่วมมือในการสัมภาษณ์เชิงลึก

2. ผู้วิจัยดำเนินการส่งหนังสือและแบบสัมภาษณ์ไปยังกลุ่มเป้าหมายและผู้ให้ข้อมูลหลัก ด้วยตนเอง

3. ผู้วิจัยประสานงานกับกลุ่มเป้าหมาย และผู้ให้ข้อมูลหลัก ด้วยการนัดหมายให้กลุ่มเป้าหมายมาให้ข้อมูลตามแบบสัมภาษณ์เชิงลึก

4. ผู้วิจัยและผู้ช่วยผู้วิจัย ดำเนินการเก็บข้อมูลและรวบรวมเพื่อนำมาสังเคราะห์ข้อมูลตามหัวข้อการวิจัย และสรุปรวบรวมเป็นข้อสรุปเพื่อนำไปสู่การวิจัยในระยะที่ 3 ต่อไป

การดำเนินการวิจัยระยะที่ 3

ผู้วิจัยนำผลจากการสรุปในการวิจัยระยะที่ 2 มาตั้งเป็นประเด็นเพื่อทำการสัมภาษณ์เชิงลึกในกลุ่มเป้าหมายที่เจาะจง จากนั้นจึงสรุปผลเพื่อทำการสังเคราะห์ถึงคุณค่าและแรงจูงใจต่อความเชื่อวัตถุมงคลของพุทธศาสนิกชน

การวิเคราะห์ข้อมูล สรุปกระบวนการการดำเนินการวิจัย ในระยะที่ 1 ในระยะที่ 2 และในระยะที่ 3 ซึ่งผู้วิจัยได้นำข้อมูลที่ได้จากการเก็บรวบรวมมาจัดกระทำและวิเคราะห์ข้อมูลโดยลำดับ ดังนี้

1. ผู้วิจัยนำข้อมูลที่เก็บรวบรวมได้มาจากจากการสังเกตแบบมีส่วนร่วมโดยสมบูรณ์ด้วยการสัมภาษณ์กลุ่มผู้ตอบแบบสอบถามแบบปลายเปิดโดยเปิดกว้างไม่จำกัดการตอบเพื่อต้องการทราบความคิดเห็นของผู้สัมภาษณ์

2. จัดทำประเด็นสัมภาษณ์เชิงลึกแบบมีจุดเน้นโดยเฉพาะ (Focused interview) โดยผู้วิจัยต้องการเน้นประเด็นที่สนใจโดยเฉพาะเพื่อต้องการทราบคำตอบจากผู้ถูกสัมภาษณ์ โดยเป็นการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key informant interview) โดยเฉพาะเจาะจงบุคคลที่ถูกเลือกมาด้วยตัว

ผู้วิจัยเอง ซึ่งเป็นบุคคลที่มีความรู้และทักษะความสามารถในการสื่อสารพูดคุยกับผู้วิจัยที่ได้มาจากการสัมภาษณ์เชิงลึกจากผู้ให้ข้อมูลสำคัญ

ผู้วิจัยได้ดำเนินการทุกขั้นตอน ข้อมูลที่ได้มาจากผลการศึกษาวิจัยทั้งหมดจึงมีความสอดคล้องสัมพันธ์กันจากความคิดเห็นของผู้ให้ข้อมูลในแต่ละระยะที่มีการวิจัยและศึกษา ถึงแม้บุคคลบางท่านในแต่ละระยะ อาจมีความคิดเห็นที่แตกต่างด้วยมุมมองและวิธีคิดของแต่ละท่าน หรือบางท่านอาจมีความเชื่อด้วยวัฒนธรรมของท้องถิ่นที่แฝงไปด้วยความคิดเห็นส่วนตัวเพียงเล็กน้อยก็ตาม แต่ข้อมูลที่ผู้วิจัยศึกษามาในแต่ละกลุ่ม แต่ละท่านล้วนมีทิศทางที่เชื่อมโยงไปสู่เรื่องของหลักธรรมความเชื่อของพระพุทธศาสนา และนำเสนอผลการวิจัยในลักษณะพรรณนา

ผลการวิจัย

ประวัติความเป็นมา และพัฒนาการของวัตถุมงคลในสังคมไทย

ผลการวิจัย พบว่า ประวัติความเป็นมาและพัฒนาการของวัตถุมงคลในสังคมไทย ผลการวิจัยพบว่า หลังจากที่พระพุทธเจ้า เสด็จดับขันธปรินิพพานไป พุทธศาสนิกชนไปยังสังเวชนียสถาน 4 แห่ง ด้วยความศรัทธา และเก็บเมล็ดพันธุ์พระศรีมหาโพธิ์ด้วยความเชื่อความศรัทธาทั้งนำดินมากดประทับในพิมพ์แล้วเผา ต่อมามีการสร้างพระพุทธรูปปางต่าง ๆ เพื่อเป็นที่ระลึกถึงพระพุทธเจ้าในสถานที่ ณ เมืองต่าง ๆ พุทธศาสนิกชนมีความศรัทธา (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) และน้อมใจถึงคำสอนของพระองค์ เมื่อมีการสร้างพระพิมพ์จึงนำมาบรรจุในเจดีย์สถานเพื่อสืบทอดพระพุทธศาสนาและถวายเป็นพุทธบูชาต่อพระพุทธเจ้า ส่วนใหญ่เป้าหมายในการสร้าง คือ ให้พุทธศาสนิกชนมีพระพุทธเจ้าอยู่ในใจและให้นึกถึง พุทธานุสติ ด้วยต้องการเผยแพร่พระพุทธศาสนา การพัฒนาการในแต่ละยุคสมัยนั้นจะเน้นถึงเรื่องความศรัทธาให้เกิดความเลื่อมใส ตราบใดที่พระพุทธศาสนาดำรงคงอยู่ในโลกใบนี้และมีการพัฒนาในรูปแบบหลายมิติ

แนวคิด คุณค่าและแรงจูงใจต่อความเชื่อในวัตถุมงคลของพุทธศาสนิกชน

ผลการวิจัย พบว่า คุณค่าและแรงจูงใจต่อความเชื่อในวัตถุมงคลของพุทธศาสนิกชนนั้นบรรลุความมุ่งหมายที่เชื่อถือในความต้องการ พิธีกรรมคือหลักยึดเหนี่ยวจิตใจ รวมถึงอิทธิปาฏิหาริย์ของวัตถุมงคลที่พุทธศาสนิกชนมีความเชื่อมาแต่โบราณว่า ปกป้องคุ้มครองให้ปลอดภัย ความเชื่อ ความศรัทธา ที่เป็นคุณค่าหลัก ปัจจุบันไม่ใช่แค่นั้น มุ่งถึงปัจจัย โดยอาศัยพระเครื่องนำปัจจัยเข้าวัดเพื่อการพัฒนาท้องถิ่น คนมีศรัทธา เชื่อมั่น ที่ไหนก็นำปัจจัยไปถวาย และนำไปใช้ในการสร้างโรงเรียน สถานีอนามัย สร้างโบสถ์ สร้างวัด คุณค่า เรื่องความงาม ความหายาก ความศักดิ์สิทธิ์ และความเชื่อความศรัทธา โดยมีการสั่งสมความนิยม และชื่นชมในวัตถุมงคลที่เป็นพระเครื่อง ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

วิเคราะห์ คุณค่าและแรงจูงใจต่อความเชื่อในวัตถุมงคลของพุทธศาสนิกชน

ผลการวิจัย พบว่า คุณค่าและแรงจูงใจต้องมองที่พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เพราะพระพุทธศาสนายึดทั้งสามที่กล่าวมานี้ แม้ว่าความเชื่อความศรัทธาเป็นนามธรรมที่อาจมองไม่เห็น

ทั้งนี้อาจเป็นความเชื่อความศรัทธาที่เกิดขึ้นจากประสบการณ์ของแต่ละคนที่แขวนวัตถุมงคลนั้นไม่เหมือนกัน บางคนแคล้วคลาด บางคนโชคดี นั่นคือรูปธรรมที่เกิดขึ้นและทำให้พุทธศาสนิกชนยึดเหนี่ยวเป็นขวัญกำลังใจที่ดีสำหรับตนเอง ปัจจุบันนี้เกิดจากจากสภาพสิ่งแวดล้อมทางจิตใจของชาวพุทธอ่อนไหว อ่อนแอ สิ่งแวดล้อมทางเศรษฐกิจอ่อนไหว ส่งผลต่อภาวะจิตใจไม่รู้ตัว คนส่วนมากจะหาที่พึ่งแก้ปัญหาโดยมุ่งไปยังวัตถุมงคล แต่ควรพิจารณาหลักธรรมของพระพุทธองค์ไว้ในจิตใจ

อภิปรายผลการวิจัย

ผลการวิจัยในครั้งนี้พบว่า พระเครื่องเป็นที่ยึดเหนี่ยวทางใจของชาวพุทธ หากเชื่อมโยงเรื่องวัตถุมงคลก็ต้องพูดถึงเรื่องของอบายมุข ว่าไม่ควรทำบาปใด ๆ ทั้งสิ้น การยึดศีล 5 ในการปฏิบัติตนจึงเป็นคุณค่าสำคัญยิ่งทางจิตใจ พิธีพุทธาภิเษกของพระอริยสงฆ์ ผู้ปฏิบัติภาวนาหลายรูป ทรงเมตตาธรรมย่อมมีพลังอำนาจแห่งความศักดิ์สิทธิ์ปาฏิหาริย์แฝงอยู่วัตถุมงคลที่เกิดขึ้นด้วยพลานุภาพ ซึ่งมีทั้งพุทธานุภาพ คือ ความบริสุทธิคุณ มหากรุณาธิคุณ และปัญญาคุณ ธรรมานุภาพ คือ บทสวดพระปริตร ที่ขจัดปัดเป่าภยันตรายทั้งปวงได้ สังฆานุภาพ คือ อานุภาพแห่งพระอริยสงฆ์ และพระสงฆ์ที่ปฏิบัติสามารถแผ่พลังจิตให้มาอยู่ในวัตถุมงคล ปัญญานุภาพ การกระทำกรรมดีงามของคนที่แขวนวัตถุมงคล จึงเกิดบุญกุศล และเทวนุภาพ ก็คือ มีเทวดารักษาอยู่ด้วย ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้คำว่าคุณค่าในความหมาย คือ พระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของพระพรหมโมลี สุชาติ ธมฺมรตโน

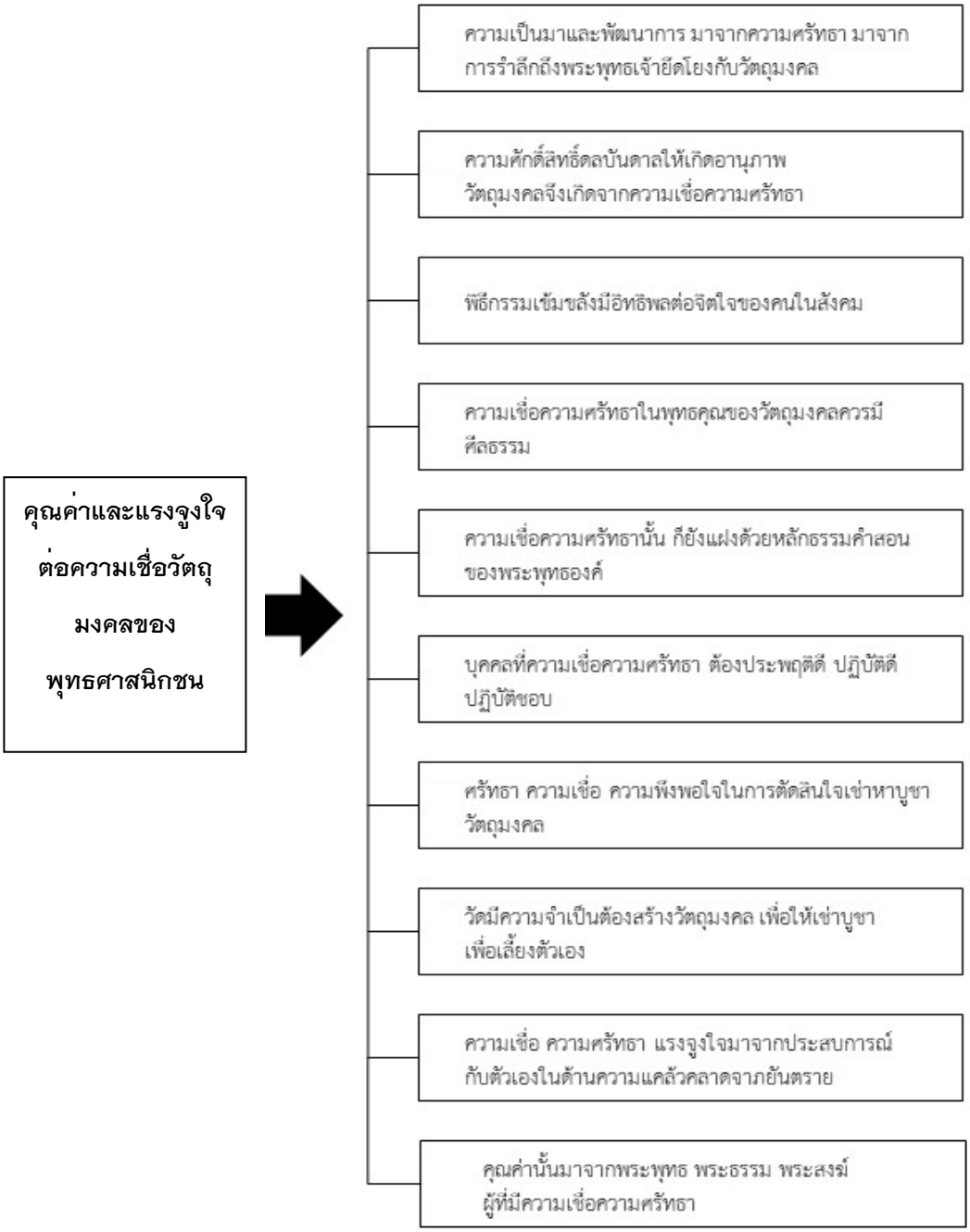
วัตถุมงคลไทยโดยเฉพาะ พระเครื่องมีมาตั้งแต่สมัยทวาราวดี ขณะนั้นมีการสร้างพระพุทธรูปแทนการรำลึกถึงพระพุทธเจ้า ทั้งประเทศอินเดีย ประเทศกรีก มีการสร้างวัตถุมงคล อาจแตกต่างซึ่งรูปแบบ สมัยอู่ทองมีพระเครื่ององค์เล็ก ๆ จำนวนมาก ส่วนใหญ่เป้าหมายในการสร้าง คือ ให้พุทธศาสนิกชนมีพระพุทธเจ้าอยู่ในใจและให้นึกถึง พุทธานุสติ ด้วยต้องการเผยแพร่พระพุทธศาสนา (พระพรหมคุณาภรณ์ ป.อ. ปยุตฺโต, 2551) การพัฒนาการในแต่ละยุคสมัยนั้นจะเน้นถึงเรื่องความศรัทธาให้เกิดความเลื่อมใส สมัยอยุธยา เป็นเรื่องของความขลัง ความศักดิ์สิทธิ์ เพราะบ้านเมืองเกิดศึกสงคราม จึงต้องมีที่พึ่งทางใจทำให้ทหารที่ออกสู้รบนั้นมีขวัญกำลังใจ เพื่อหาที่พึ่งยึดเหนี่ยวทางจิตใจ ที่ทำให้เกิดการแคล้วคลาด ส่วนใหญ่เกิดจากความต้องการที่พึ่งทางจิตใจของคน (บรรจบ บรรณรุจิ, 2564) วัตถุมงคลเป็นสิ่งคู่กับสังคมไทยกันมาแต่บรรพกาลจนถึงสังคมในอนาคต การที่คนยังมีความศรัทธาในไทย โลกนี้การสร้างวัตถุมงคลยังจำเป็นและยังคงต้องสร้างอยู่ แม้จะมีนวัตกรรมหรือการเปลี่ยนแปลงแต่ต้องมีการยึดเหนี่ยวของวัตถุมงคล ตราบใดมนุษย์ยังมีผิดหวังสมหวัง วัตถุมงคลจึงเป็นการสะท้อนถึงการอธิษฐานจิตของบุคคลนั้นและยึดเหนี่ยวแรงศรัทธามหาชนยังมี ต่อไม่เปลี่ยนแปลง เพียงเปลี่ยนรูปแบบและวิธีการ (วันชัย สอนศิริ, 2564) แต่สิ่งเหล่านี้เกิดจากความศรัทธา ความศรัทธามันเฉียบบางระหว่างความศรัทธากับความงมงาย (ชินวรณ์ บุณยเกียรติ, 2564) คนส่วน

ใหญ่ในสังคมไทยที่นับถือศาสนาพุทธจึงนำไปใช้ด้วยความศรัทธา เพื่อให้ตนเองได้ปลอดภัยและได้รับความคุ้มครองในชีวิต (ประเสริฐ รุ่งแสง, 2564)

คุณค่าและแรงจูงใจต้องมองที่พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เพราะพระพุทธศาสนายึดทั้งสามที่กล่าวมานี้ แม้ว่าความเชื่อความศรัทธาเป็นนามธรรมที่อาจมองไม่เห็น แต่ความเชื่อความศรัทธาที่เกิดขึ้นจากประสบการณ์ของแต่ละคนที่แขวนวัตถุมงคลนั้นไม่เหมือนกัน บางคนแคล้วคลาด บางคนโชคดี นั่นคือรูปธรรมที่เกิดขึ้นและทำให้พุทธศาสนิกชนยึดเหนี่ยวเป็นขวัญกำลังใจที่ดีสำหรับตนเองว่า 1) ความศรัทธาในพระพุทธเจ้า 2) ความสิริมงคล 3) เครื่องคุ้มกันตนเอง

องค์ความรู้จากการวิจัย

อิทธิปาฏิหาริย์ของวัตถุมงคลเป็นเรื่องที่มีความเป็นไปได้สูงมาก ทำให้เกิดความเชื่อมั่นในพระพุทธคุณว่า ปกป้องคุ้มครองท่านได้ จึงนำมาเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวทางจิตใจ หลักธรรมของพระพุทธศาสนานั้นต้องมีส่วนสำคัญอย่างแน่นอน ที่กล่าวไปแล้วข้างต้นว่า บุคคลที่มีความเชื่อในวัตถุมงคลนั้น ต้องมีศีล 5 แม้ว่าจะยึดถือไม่ได้ทั้ง 5 ข้อ แต่เพียงยึดข้อใดข้อหนึ่งและเป็นผู้ที่มีคุณธรรม ก็เป็นแรงจูงใจให้กระทำความดีละเว้นความชั่ว สังคมไทยมีความเชื่อมาแต่โบราณว่า อำนาจพระพุทธคุณที่มาบรรจุในวัตถุมงคลนั้นเกิดจากความเชื่อความศรัทธาในความศักดิ์สิทธิ์ของวัตถุมงคลนั้น ดังแผนภาพที่ 2

สรุป

คุณค่าและแรงจูงใจต่อความเชื่อวัตถุมงคลของพุทธศาสนิกชนเกิดขึ้นจากประสบการณ์ของแต่ละคนที่แขวนวัตถุมงคลนั้นไม่เหมือนกัน บางคนแคล้วคลาด บางคนโชคดี นั่นคือรูปธรรมที่เกิดขึ้นและทำให้พุทธศาสนิกชนยึดเหนี่ยวเป็นขวัญกำลังใจที่ดีสำหรับตนเองว่า 1) ความศรัทธาในพระพุทธเจ้า 2) ความสิริมงคล 3) เครื่องคุ้มกันตนเอง

ข้อเสนอแนะ

จากกผลการวิจัย ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะ ดังนี้

ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์

ผลจากการวิจัยวัตถุประสงค์ที่ 1 พบว่า ประวัติความเป็นมาและพัฒนาการในแต่ละยุคสมัยนั้นจะเน้นถึงเรื่องความศรัทธาให้เกิดความเลื่อมใส ตราบใดที่พระพุทธศาสนาดำรงคงอยู่ในโลกใบนี้ และมีการพัฒนาในรูปแบบหลายมิติ ดังนั้นหน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรดำเนินการดังนี้ เช่น สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ ให้บรรจุวิชาพระพุทธศาสนาเข้าไปในชั่วโมงการเรียนการสอน กระทรวงวัฒนธรรมประสานกับกระทรวงพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ เข้าชุมชน บ้าน วัด โรงเรียน ให้พระภิกษุสงฆ์ในแต่ละวัดในประเทศไทย ที่เผยแผ่พระพุทธศาสนา ให้เน้นเรื่องหลักธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ หลักง่าย ๆ คือ ศีลห้า บุญกับบาป

ผลจากการวิจัยวัตถุประสงค์ที่ 2 พบว่า คุณค่าและแรงจูงใจต่อความเชื่อในวัตถุมงคลของพุทธศาสนิกชนนั้นบรรลุความมุ่งหมายที่เชื่อถือในความต้องการ พิธีกรรมคือหลักยึดเหนี่ยวจิตใจ อิทธิปาฏิหาริย์ของวัตถุมงคล ที่พุทธศาสนิกชนมีความเชื่อมาแต่โบราณว่า ปกป้องคุ้มครองให้ปลอดภัย ความเชื่อ ความศรัทธา ที่เป็นคุณค่าหลัก ดังนั้นหน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรดำเนินการดังนี้ เช่น สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ สำนักงานคุ้มครองผู้บริโภค กระทรวงมหาดไทย ควรออกมาให้ความรู้ด้วยการประชาสัมพันธ์ในยุคโลกของโซเชียลในเชิงบวก และชี้ให้เห็นเชิงลบเพราะความเชื่อมั่นและปาฏิหาริย์ ความศรัทธามันเฉียบบางระหว่างความศรัทธากับความงมงาย

ผลจากการวิจัยวัตถุประสงค์ที่ 3 พบว่า คุณค่าและแรงจูงใจต้องมองที่พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เพราะพระพุทธศาสนายึดทั้งสามที่กล่าวมานี้ แม้ว่าความเชื่อความศรัทธาเป็นนามธรรมที่อาจมองไม่เห็น แต่ความเชื่อความศรัทธาที่เกิดขึ้นจากประสบการณ์ของแต่ละคนที่แขวนวัตถุมงคลนั้นไม่เหมือนกัน บางคนแคล้วคลาด บางคนโชคดี นั่นคือรูปธรรมที่เกิดขึ้นและทำให้พุทธศาสนิกชนยึดเหนี่ยวเป็นขวัญกำลังใจที่ดีสำหรับตนเองว่า ความศรัทธาในพระพุทธเจ้า ความสิริมงคล เครื่องคุ้มกันตนเอง ดังนั้นหน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรดำเนินการดังนี้ เช่น สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ กรมการประชาสัมพันธ์ ร่วมกับวิทยุชุมชนแต่ละท้องถิ่น ควรประชาสัมพันธ์ในด้านพระพุทธศาสนาในเชิงพุทธชาดก ซึ่งเป็นเรื่องไม่น่าเบื่อหน่าย และควรสร้างเยาวชน หรือธรรมทูตน้อย ในโรงเรียน หมู่บ้าน หรือชุมชนขึ้นมา เพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนาเกี่ยวกับวัตถุมงคล ความเชื่อ ความศรัทธา หรือกระทั่งความงมงายที่มิจฉาชีพใช้ช่องทางนี้หลอกลวงพุทธศาสนิกชนที่มีความศรัทธาเลื่อมใส

เอกสารอ้างอิง

ชินวรณ์ บุณยเกียรติ. (2564). อดีตรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ. *สัมภาษณ์*, 2 พฤศจิกายน.

เดือน คำดี, (2541). *ศาสนศาสตร์*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

บรรจบ บรรณรุจิ. (2564). นักวิชาการทางพระพุทธศาสนา สถาบันพลังจิตตานุภาพ กรุงเทพมหานคร. *สัมภาษณ์*, 23 พฤศจิกายน.

ประเสริฐ รุ่งแสง (2564). อดีตหัวหน้าชุดปฏิบัติการพิเศษ (SEAL) กองทัพเรือ. *สัมภาษณ์*, 28 ตุลาคม.

ปิ่น มุทุกันต์. (2537). *มงคลชีวิต*. (พิมพ์ครั้งที่ 5). กรุงเทพฯ: คลังพิทยา.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2551). *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*. (พิมพ์ครั้งที่ 11). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระพรหมโมลี สุชาติ ธมฺมรตโน. (2564). รักษาการเจ้าคณะใหญ่หนเหนือ แม่กองบาลีสนามหลวง ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดปากน้ำภาษีเจริญ วัดปากน้ำภาษีเจริญ กรุงเทพมหานคร. *สัมภาษณ์*, 18 พฤศจิกายน.

มณี พยอมยงค์. (2539). *วัฒนธรรมล้านนาไทย*. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2542). *เก็บเพชรจากพระคัมภีร์พระไตรปิฎก*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

ยิ่งยง เรืองทอง. (2542). *สังคมและวัฒนธรรมในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร.

วศิน อินทสระ. (2554). *ศรัทธากับปัญญา*. กรุงเทพฯ: ธรรมดา.

วันชัย สอนศิริ. (2564). สมาชิกวุฒิสภา. *สัมภาษณ์*, 29 ตุลาคม.

แสง จันทร์งาม. (2534). *ศาสนศาสตร์*. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.